

АРХЕОЛОГІЯ

УДК (UDC) [572.2:904.5] (477.41)«11/13»
<https://doi.org/10.21272/starovyna.2019.55.5>

ДОЛЖЕНКО Ю. В.

**НАСЕЛЕННЯ МІСТА ВОЇНЬ XII-XIV ст.
ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ**

У статті розглянуто історію дослідження давньоруського городища і могильника літописного міста Воїнь. Проаналізовано залишки людей, похованих у м. Воїнь в XII-XIV ст. Проведено порівняльний аналіз морфологічних комплексів цієї вибірки переважно зі слов'янами Східної Європи X-XIV ст. Визначено, що за даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої мезокранної серії з черепами з міста Стара Рязань та, певною мірою, з новгородськими словенами. За класифікацією черепів Т.І. Алексєєвої, чоловіча вибірка потрапляє до мезодоліхокранного відносно широколицького типу, де перебувають тиверці, уличі, древляни. За типологією В.Д. Дяченка, чоловічу групу, з певним застереженням, віднесено до Неополіського антропологічного типу. Досліджувана жіноча мезокранна вибірка статистично близька до київських полянок і кривичів. За схемою Т.О. Рудич, жіноча серія, певною мірою, потрапляє до мезокранного краніологічного типу з середньо широким обличчям, де перебувають київські полянки.

Ключові слова: краніометрія, краніоскопія, антропологія, Воїнь, Середня Наддніпрянщина.

Давньоруські старожитності Нижнього Посулля здавна привертала увагу фахівців. У 980-х рр. на Сулі та інших річках Наддніпрянщини будували систему укріплень для зміцнення кордонів Київської Русі у складний період. Князь Володимир усвідомлював, що слід мати надійну військову силу, на яку можна було б покластися. Городища, засновані на річках навколо Києва й на кордонах Русі, він заселив представниками як слов'янського, так і союзного неслов'янського населення. Тому найпотужніші укріплення ставили на річках, які були прикордонними лініями. Особливо важливою серед них була р. Сула - природна межа на південному сході Переяславського князівства. Широка заболочена заплава на лівому боці та високий правий берег надійно захищали від кочівників, що намагалися перейти річку. Ці природні перешкоди доповнювали штучними укріпленнями, що розташовувались ланцюгом на правому березі.

Значну роль у системі Посульської оборони відіграло укріплення в нижній течії Сули - літописне місто Воїнь [19, с. 12]. Городище на території сучасного с. Воїнська Гребля, біля самого гирла Сули, було останнім давньоруським осідком на водному шляху до Півдня [7, с. 166]. Місто неодноразово згадується в літописах. Судячи зі змісту цих згадок і розташування городища, це був один з найзначніших укріплених населених пунктів Посульської оборонної смуги [19, с. 12].

Долженко Юрій Володимирович - молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інститут археології НАН України, Київ (Україна). ORCID 0000-0001-9807-2835.

Антропологічне вивчення давньоруських мешканців Середньої Наддніпрянщини розпочав О. П. Богданов [6] і продовжили В. В. Бунак [51, с. 441-503], Г. Ф. Дебец [11], Т. О. Трофімова [47], В. В. Седов [45, с. 16-31]; Т. І. Алексєєва [3; 4], В. Д. Дяченко [21], І. Д. Потехіна [32; 26, с. 113-129]; О. Д. Козак [24; 25; 26]; Т. С. Балуєва [5, с. 170-184], С. П. Сегеда [43], П. М. Покас [44, с. 126-180], Т. О. Рудич [38; 39, с. 66-144]. Середня Наддніпрянщина в X-XIII ст. була територією, де сходилися великі антропологічні масиви слов'ян. Кордони між ними були прозорими, населення змішувалося. Проте давньоруська доба не була часом, коли варто серйозно говорити про антропологічну уніфікацію слов'янських земель, бо згадані процеси потребували тривалого часу та певних умов. Це стосується і ситуації в Середній Наддніпрянщині. За даними Т. О. Рудич [39, с. 119-120], значну строкатість антропологічній мапі цього регіону надають переважно міста.

Вимірювання проведено за стандартною краніологічною методикою (Р. Мартін): вказано нумерацію ознак, а назомалярний та зигмаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [53; 1, с. 55]. Краніометричну точку лямбда визначено за методом Л. Бакстона (L. H. D. Vuxton) та Г. Моранта (G. D. Morant) [52, с. 19-47]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1993 р., а також А. В. Громов (1996 р.).

Всього досліджено 31 череп (21 чоловічий і 10 жіночих), придатний для опрацювання за широкою краніометричною методикою [1; 2; 51; 53; 55; 56]. За етнічною краніоскопією [54, с. 213-244] чоловіків і жінок даної групи було досліджено раніше.

Краніометрична характеристика чоловічої серії. Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків задовільна. Лицьова частина збереглася дещо гірше. Чоловічі черепи мають товсті кістки склепіння та масивні загалом. Розвиток рельєфу помірний: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,0 бала, надбрівні дуги - в 1,7 бала, зовнішній потиличний горб - у 2,0 бала. Соскоподібні відростки (2,5 бала) в середньому відзначаються помірними розмірами та сплющеною формою вершини. Чоловіча серія характеризується великою довжиною та помірною шириною черепа і складається з 11 доліхокранних, восьми мезокранних та двох брахікранних черепів. У середньому за черепним індексом (75,1) вона мезокранна на межі з доліхокранією. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа помірні. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка містить два низьких (хамекранних) черепи, шість середньо високих (ортокранних) та шість високих (гіпсікранних) черепів. У середньому серія ортокранна. За другим висотно-поперечним індексом у чоловічій вибірці налічується три низькі (тайпенокранні) черепи, шість середніх (метріокранних) та п'ять високих (акрокранних) черепів. У середньому за другим висотно-поперечним індексом серія метріокранна, що свідчить про помірну загалом висоту черепа в цій групі (Табл. 1). Вушна висота й довжина основи черепа перебувають у межах середніх розмірів.

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів м. Воїнь XII-XIV ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	Поздовжній діаметр	185,8	21	6,7*	1,46	1,03	174,0	200,0
8	Поперечний діаметр	139,4	21	4,9*	1,06	0,75	130,0	148,0
17	Висотний діаметр	134,3	14	6,4*	1,70	1,21	118,0	140,0
5	Довжина основи черепа	101,6	14	4,7*	1,26	0,89	93,0	108,8
9	Найменша ширина лоба	97,4	20	4,7*	1,05	0,74	87,8	108,0
45	Виличний діаметр	135,0	12	4,9	1,42	1,00	125,5	142,5
40	Довжина основи обличчя	97,2	11	6,3*	1,91	1,35	84,8	105,2
48	Верхня висота обличчя	67,9	14	4,9*	1,30	0,92	61,0	76,8
47	Повна висота обличчя	125,2	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	106,0	16	4,3*	1,07	0,76	97,0	114,2
46	Середня ширина обличчя	94,6	10	4,4	1,38	0,98	89,0	103,0
55	Висота носа	52,2	15	3,4*	0,87	0,62	48,0	57,7
54	Ширина носа	25,1	14	1,9	0,51	0,36	21,8	28,5
51	Ширина орбіти	41,7	13	2,1*	0,58	0,41	38,7	44,9
52	Висота орбіти	33,0	13	2,2*	0,61	0,43	29,4	36,6
20	Вушна висота	114,3	15	4,7*	1,22	0,86	104,7	122,6
SC (57)	Симотична ширина	10,6	13	1,9	0,51	0,36	8,0	15,2
SS	Симотична висота	5,1	13	1,0**	0,28	0,20	4,0	7,1
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,4	11	2,2	0,67	0,47	18,0	24,2
MC O	Максифронтальна висота	8,5	11	1,6	0,47	0,33	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,3	11	1,8**	0,55	0,39	22,3	28,0
DS	Дакріальна висота	12,0	11	1,6	0,50	0,35	10,0	14,5
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	88,8°	11	5,6*	1,69	1,19	79,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	80,4°	11	6,9*	2,09	1,48	69,0°	89,0°
72	Кут загальнолицьовий	84,9°	11	2,3**	0,69	0,49	82,0°	89,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,3°	11	2,6**	0,78	0,55	82,0°	91,0°

74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,5°	11	7,0*	2,10	1,48	65,0°	88,0°
75(1).	Кут випинання носа	32,7°	13	6,7*	1,87	1,32	22,0°	43,0°
77.	Назомаллярний кут	136,2°	14	4,6	1,22	0,87	125,0°	143,0°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	127,6°	10	2,1**	0,67	0,48	124,8°	132,0°
FC	Глибина іклової ямки	-4,8	11	1,5*	0,44	0,31	-2,0	-7,0
10	Найбільша ширина чола	119,8	18	5,9*	1,38	0,98	111,0	130,5
11	Ширина основи черепа	124,6	16	4,6	1,14	0,81	118,0	132,7
12	Ширина потилиці	111,6	16	4,3	1,09	0,77	105,0	119,0
29	Лобна хорда	111,8	21	4,7	1,02	0,72	100,0	119,0
30	Тім'яна хорда	114,9	21	7,8*	1,70	1,20	100,0	127,0
31	Потилична хорда	96,6	19	4,1**	0,95	0,67	89,0	103,0
Індекси:								
8:1	Черепний	75,1	21	3,9*	0,85	0,60	69,5	85,1
17:1	Висотно-повздовжній	73,0	14	3,3	0,88	0,62	65,6	76,5
17:8	Висотно-поперечний	96,2	14	6,2*	1,65	1,16	82,5	106,9
9:8	Лобно-поперечний	69,9	20	3,4	0,75	0,53	62,8	75,0
9:10	Широтний лобний	81,3	17	2,6**	0,62	0,44	76,2	85,1
45:8	Поперечний фіціо-церебральний	96,4	12	3,8	1,08	0,77	89,6	103,1
48:17	Вертикальний фіціо-церебральний	50,0	12	4,2*	1,20	0,85	45,2	59,7
9:45	Лобно-вличний	72,9	12	3,8*	1,09	0,77	65,5	78,5
10:45	Коронарно-вличний	89,9	12	4,5*	1,30	0,95	84,8	99,2
40:5	Ви́пинання обличчя	95,8	11	3,4**	1,03	0,72	87,6	99,6
48:45	Верхній лицьовий	49,7	12	3,0	0,88	0,62	44,9	53,9
54:55	Носовий	48,2	14	4,3	1,15	0,82	41,6	54,6
DS:DC	Дакріальний	48,8	11	7,2**	2,18	1,54	35,7	60,9
SS:SC	Симотичний	48,9	13	7,1**	1,97	1,39	39,0	62,5
52:51	Орбітний (максилло-фронтальний)	79,1	13	5,4	1,50	1,06	71,8	90,4

Лобна кістка має середню ширину як у фронтальному відділі, так і в дорсальному. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до великої категорії. Вличний діаметр, який вдалося виміряти на 12 чоловічих черепах, загалом помірний. Верхня висота обличчя, визначена за 14 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна ширина обличчя за верхньолицьовим індексом (49,7) характеризується як велика, на межі з помірними категоріями розмірів. Загальний кут обличчя в серії з міста Воїнь становить 84,9° і вказує на мезогнатність. До ознак, що вказують на сплюсненість лицевого відділу та використовуються на краніологічному

матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [1, с. 52, 53]. В чоловічій серії Воїнь ці кути малі (відповідно $136,2^\circ$ і $127,6^\circ$), тож обличчя профільоване різко. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірною.

Мала висота орбіт і середня їхня ширина зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на середньо високі орбіти (мезоконхія).

Носовий отвір чоловічої серії має помірну ширину та середню висоту, носовий індекс (48,2) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). В будові нижнього краю носового отвору відзначено антропінні форми тільки у шести випадках з 15 (40%). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа, вирахування симотичного й дакріального індексів, балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За європейським масштабом чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($32,7^\circ$). Передньоносова ость у серії випнута помірно - 3,6 бала за П. Брока [50]. Перенісся високе за симотичним і помірно високе за дакріальним індексом. У цілому за комплексом краніологічних ознак чоловіча серія з Воїня XII-XIV ст. належить до великої європеїдної раси.

Загалом у чоловічій вибірці середні величини квадратичного відхилення перевищено у 24 випадках з 48 (50,0%), нижчими за стандартні величини виявилися сигми у 10 ознак (20,8%), а в 14 ознак (29,1%) сигма вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна говорити про морфологічну неоднорідність групи (Табл. 1). Посилаючись на типологію В. Д. Дяченка [20, с. 234-243; 21, с. 151-166], чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неополіського краніологічного антропологічного типу (Табл. 2). Як зазначав дослідник, Поліський тип відрізняється від Ладозького тільки мезокранним черепом. Для нього характерний дуже великі поздовжній і висотний діаметри черепної коробки з низьким, відносно широким обличчям. Він зафіксований у середньовічних слов'ян північної та центральної Білорусі, в окремих районах верхньої Волги та Середньої Наддніпрянщини, а також середньовічних прибалтійських фінів Південного Приладожжя [19, с. 237].

Якщо спробувати класифікувати чоловіків із міста Воїнь за Т. І. Алексеевою [4, с. 67], то ця серія, з певним застереженням, потрапляє до мезодоліхокранного відносно широколицього краніологічного типу, подібного до тиверців, уличів і древлян.

Перевірити наше припущення та виявити основні напрями генетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з Воїня, а також визначити її місце в системі антропологічних типів Київської Русі X-XIII ст. допоміг міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [13, с. 212-229]. Залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота та ширина носа, назомаллярний і зигомаксиллярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа.

Табл. 2. Зіставлення окремих середніх розмірів та індексів чоловічих черепів XII-XIV ст. з м. Воїнь з Неополіським краніологічним типом**

№ за Мартіном	Ознаки	♂			
		М	Кран. тип	географія	М
			Воїнь	Санкт-Петербурзька та Північ Псковської обл.	Поліський тип
1	Поздовжній діаметр	185,8	Поліський тип	Сх. слов'яни	185,2
17	Висотний діаметр	134,3	-	Сх. слов'яни	137,2-140,8
45	Виличний діаметр	135,0	Поліський тип	Сх. слов'яни	135,0-140,4
48	Верхня висота обличчя	67,9	Поліський тип	фіни Сх. Європи	68,6
72	Кут загальнолицьовий	84,9°	Поліський тип	фіни Сх. Європи	83,2°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,5°	Поліський тип	Сх. слов'яни	80,9°
75(1).	Кут виступання носа	32,7°	Поліський тип	фіни Сх. Європи	28,9° - 33,0°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	127,6°	Поліський тип	фіни Сх. Європи	127,9°
Індекси:					
8:1	Черепний	75,1	Поліський тип	Сх. слов'яни	76,3
48:45	Верхній лицьовий	50,1	Поліський тип	Сх. слов'яни	47,6-50,4
54:55	Носовий	48,0	Поліський тип	Звінейки, Схід, середній та пізній неоліт; фіни Сх. Європи	47,9-50,4
DS:DC	Дакріальний	48,7	Поліський тип	Україна (мезоліт); фіни Сх. Європи	46,2-54,9
SS:SC	Симотичний	50,9	Поліський тип	Україна (мезоліт); Звінейки, Схід, середній та пізній неоліт	47,8-58,6

** за В. Д. Дяченко [20, с. 234-243; 21, с. 151-166].

Для порівняльного багатовимірного аналізу було використано дані 46 чоловічих краніологічних серій II тис., які дослідили різні вчені. Серед них 20 серій з давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич [34], Возягель [35], київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав [38, с. 420-424; 37; 39]; Витачів, Смоленськ, Київ, Стара Рязань

[3; 4, с. 122-125]; Путивль [30, с. 181-212]; Юр'їв [28, с. 137], Новогрудка [39, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві [24, с. 40]; Псков [44, с. 14-17]; Стара Ладога [40; 41, с. 90-107]; Ярославль [10, с. 206]; Чернігів [15, с. 49-84], Погориння [36, с. 267-270]; Любеч [9, с. 18; 16, с. 3-39], Желні [18]; Автунічі [у друці]. Наступні 27 серій представляють матеріали з могильників сільських та дружинних поховань і походять із ареалів практично всіх історичних племен: київські та переяславські поляни, сіверяни, кривичі (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), в'ятичі, радимичі, дреговичі, новгородські словени [3; 4, с. 123]; Шестовиця [23, с. 37-46]; Монастирок [29]; Григорівка, Бучак [24, с. 67-80]; хут. Зелений Гай [14, с. 43-55]; Ліскове [17, с. 83-90]; Лашковці, Бегунці [49, с. 74-105]; Південно-Східне Приладожжя [41, с. 15-16]; збірні групи Брестської та Гродненської обл. (Республіка Білорусь), яких ототожнюють із західною гілкою дреговичів [27, с. 146-147]; Кам'яне [22, с. 4-26] Бранешти, Василів [8, с. 96-111].

Табл. 3. Краніологічні серії, які використовувались для порівняльного аналізу

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI-XII
2.	хут. Зелений Гай	XI-XIII
3.	Чернігів (загальна серія)	X-XIII
4.	Путивль	XI-XIII
5.	Збірна серія сіверян	XI-XIII
6.	Шестовиця	IX-X
7.	Автунічі	XI-XIII
8.	Ліскове	XII-XIII
Давньоруські групи Київської землі		
9.	Київ-1 (Цвинтарі, опубліковані 1973 р.)	XI-XIII
10.	Верхній Київ (збірна серія)	XI-XIII
11.	Київ (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X-XIII
12.	Григорівка	XI
13.	Бучак	XI
14.	Витачів	X-XIII
15.	Київські поляни (збірна серія)	XI-XIII
16.	Юр'їв	XI-XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
17.	Переяслав	XI-XIII
18.	Переяславські поляни *	X-XIII
19.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX-XII
20.	Желні	X-XIII
Давньоруські групи літописної землі дреговичів		
21.	Новогрудка	XI-XII
23.	Дреговичі (збірна серія)	XI-XIII
24.	Гродненська обл.	X-XIII
25.	Брестська обл.	X-XIII

Давньоруська група літописної древлянської землі		
26.	Возвягель	XI-XIII
Давньоруська група літописної Волинської землі		
27.	Погориння	XII-XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
28.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI-XII
29.	Південно-Східне Приладожжя	XI-XIII
30.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII-XIV
31.	Псков (Романова Гірка)	XII
32.	Лашковці (Іжорське плато)	XII-XVI
33.	Бегунці (Іжорське плато)	XII-XIII
Давньоруські групи Смоленської землі		
34.	Стара Рязань-I	XI-XII
35.	Стара Рязань-II	XII-XIII
36.	Ярославль (Дитинець, рублений град)	XIII
37.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X-XII
38.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X-XII
39.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X-XII
40.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X-XII
41.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X-XII
Давньоруські групи Московської землі		
42.	В'ятичі (збірна серія)	XII—XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського мікроччя		
43.	Василів, середня течія Дністра	XII
44.	Бранешти	X—XI
45.	Галич (Крилос)	X—XIII

* Переяславські поляни (36 чоловічих та 11 жіночих черепів) включають як міське населення Переяслава, так і сільське населення з Переяслав-Хмельницького району. Також туди входять: черепи з курганів біля сіл, Медвеже та Липове Роменського повіту, у с. Липлява Переяславського повіту, з кургану біля Ламаного хутора Кременчуцького повіту, черепи з курганів у с. Бровари Галяцького повіту та черепи з курганів на Замковій Горі у м. Дубно, Дубенського повіту [4, с. 31-32].

Після канонічного багатовимірного аналізу можна візуально (Рис. 1) спостерігати розташування вибірки Воїнь, що отримала великі додатні значення (1,173) за I канонічним вектором (КВ) (45,4% загальної дисперсії). Серія розташована у верхній правій частині координатного поля між Неополіським краніологічним типом, до якого належить серія Погориння (0,754), та Карпатським - Василів (1,093). Також досліджувана серія подібна за вказаним КВ до Старої Рязані (1,485).

На розподіл серій вплинули такі краніологічні ознаки: ширина лобної кістки, виличний діаметр, висота обличчя, носа, кут випинання носа (Табл. 4).

Рис. 1. Розташування 47 чоловічих давньоруських груп у просторі I і II КВ

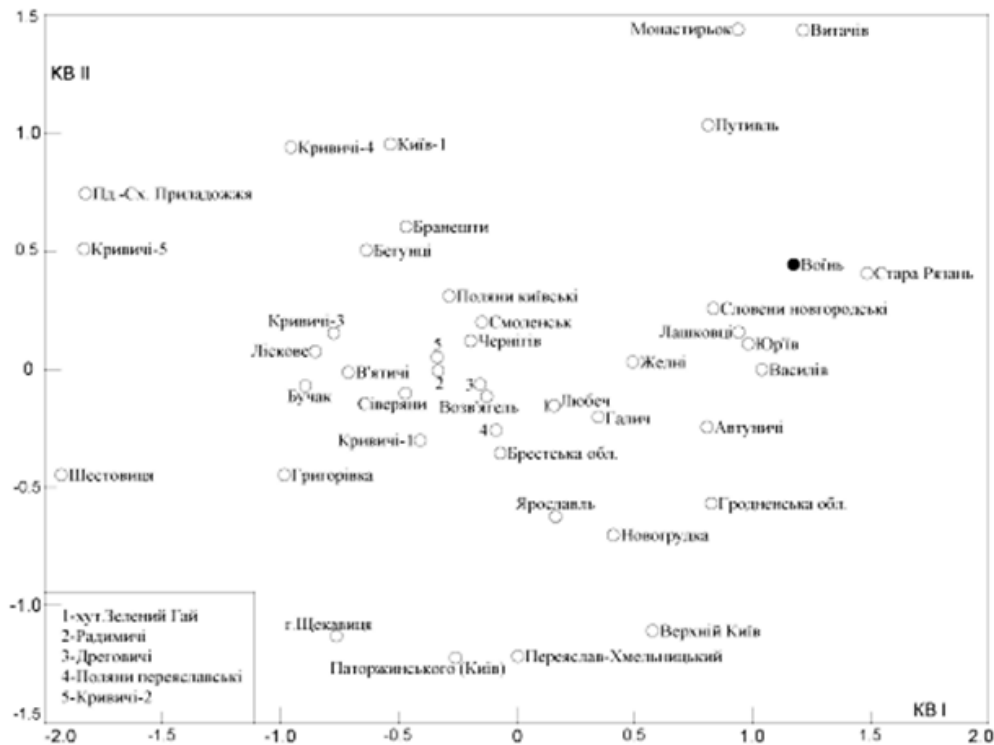

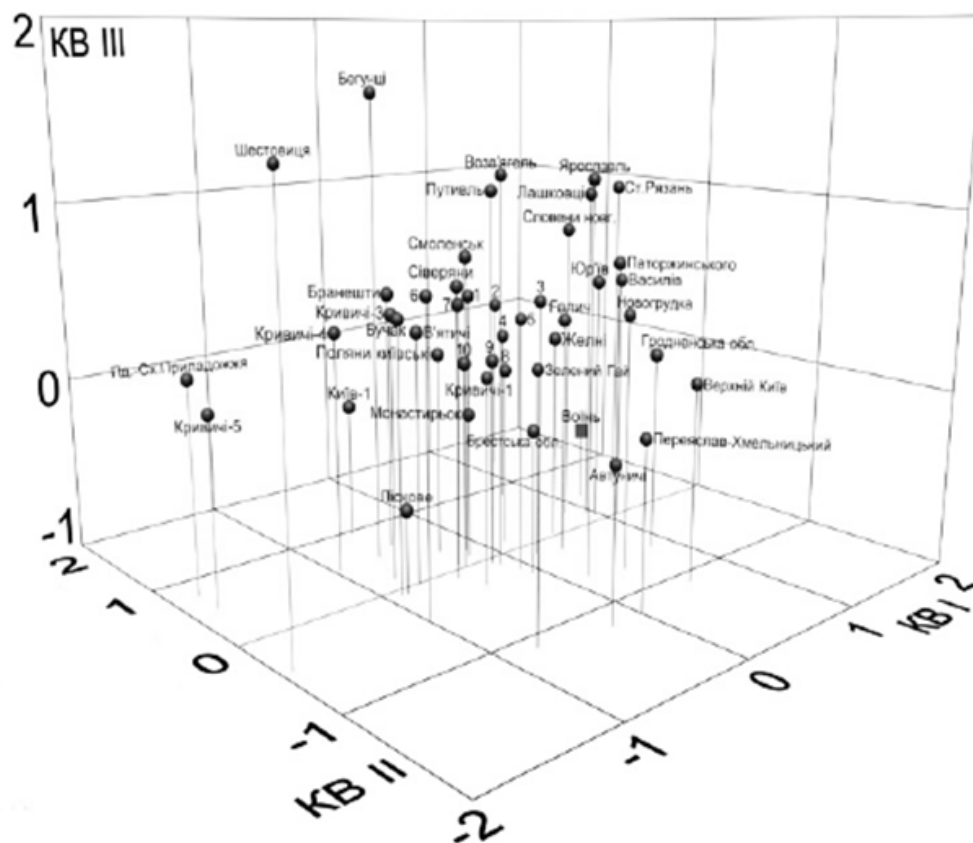
Табл. 4. Елементи перших трьох КВ для 47 чоловічих груп

Ознаки	♂		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	0,253	-0,557	0,218
8. Поперечний діаметр	0,234	0,486	0,373
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,255	-0,108	0,567
9. Найменша ширина лоба	0,519	-0,158	0,315
45. Вилічний діаметр	0,563	0,431	-0,099
48. Верхня висота обличчя	0,452	-0,280	0,266
55. Висота носа	0,502	-0,153	-0,250
54. Ширина носа	-0,038	0,290	0,268
51. Ширина орбіти	0,059	0,462	0,183
52. Висота орбіти	0,017	0,194	0,031
77. Назомаларний кут	-0,146	-0,405	0,406
∠Zm'. Зигмаксиларний кут	-0,358	0,331	0,566
SS:SC. Симотичний індекс	0,059	-0,003	-0,500
75 (1). Кут випинання носа	0,884	0,209	-0,056
Внесок у загальну дисперсію (%)	45,422	29,884	24,694

За КВ II (29,8% загальної дисперсії) чоловіча група Воїнь з помірними додатними значеннями (0,444) виявилася порівняно близькою до Старої Рязані (0,407), Бегунців (0,504), кривичів володимиро-рязансько-нижегородської курганної групи (0,509). Найбільші навантаження на краніологічні ознаки за II КВ припадають на поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки, ширину носа, висоту й ширину орбіт.

За КВ III (24,6% загальної дисперсії) простежується доволі близька статистична подібність чоловічої групи (Рис. 2), яка отримала великі від'ємні значення даного вектора (-0,855) до вибірки з Переяслава (-0,803), а також до черепів з Брестської обл. (-1,020), які ототожнюють з дреговичами з Автуничів (-1,055). Серії роз'єдналися переважно за висотою черепної коробки, назомальним і зигомаксиллярним кутами та симотичним індексом.

Рис. 2. Розташування 45 чоловічих давньоруських груп у тривимірному просторі. 1 - Чернігів; 2 - Витачів; 3 - Київська гора Щекавиця; 4 - Погориння; 5 - переяславські поляни; 6 - Григорівка; 7 - кривичі-2; 8 - Любеч; 9 - дреговичі; 10 - радимичі.

За кластерним аналізом [13, с. 230-276; 12], тільки на 29-му кроці кластеризації (з 46) простежується близькість чоловічої групи Воїнь до черепів з давньоруського курганного комплексу Автуничі (дистанція 0,370 із загальної 7,295). Названі дві групи утворюють окремий спільний кластер переважно

за подібним поздовжнім діаметром черепної коробки та її висотою, великим кутом випинання носових кісток і висотою обличчя.

Жіноча серія складається з 10 черепів та їх уламків (два доліхокранних, решта сім - мезокранні). Загалом вибірка характеризується помірно масивністю. Рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг - слабкі. Зовнішній потиличний горб майже відсутній. Поздовжній діаметр черепної коробки великий, а поперечний - помірний. За індексом вибірка мезокранна. Довжина основи черепа теж помірна (Табл. 5). За абсолютними розмірами висота черепної коробки середня. Висотно-поздовжній показник ортокранний (середньо високі черепа), висотно-поперечний - помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах великих величин за світовими категоріями [1, с. 121]. Лоб середньо широкий, висота його вигину - помірна. Потилиця широка, висота її вигину - добра.

Табл. 5. Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтового могильника Воїнь XII-XIV ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	Поздовжній діаметр	177,5	10	3,7**	1,17	0,83	172,5	186,0
8	Поперечний діаметр	135,1	9	1,8**	0,59	0,42	132,0	138,0
17	Висотний діаметр	130,3	6	2,6**	1,04	0,74	128,0	133,6
5	Довжина основи черепа	97,7	6	3,0**	1,23	0,87	92,0	100,4
9	Найменша ширина лоба	94,9	10	4,3	1,35	0,96	86,3	100,9
10	Найбільша ширина лоба	116,8	9	3,2**	1,01	0,76	113,0	123,0
45	Виличний діаметр	125,9	6	1,6**	0,66	0,46	124,0	128,0
40	Довжина основи обличчя	88,5	3	4,9	2,82	1,99	83,0	92,4
48	Верхня висота обличчя	62,8	4	2,2**	1,11	0,78	61,0	66,0
43	Верхня ширина обличчя	100,4	8	2,0**	0,69	0,49	97,5	104,0
46	Середня ширина обличчя	90,7	4	1,9**	0,93	0,65	88,0	92,3
55	Висота носа	48,2	4	1,9	0,93	0,66	47,0	51,0
54	Ширина носа	24,7	4	2,6	1,28	0,91	21,3	27,1
51	Ширина орбіти	40,6	5	1,6	0,73	0,52	39,1	43,3
52	Висота орбіти	33,4	5	4,1	1,81	1,28	29,3	39,0
20	Вушна висота	108,9	7	2,1	0,80	0,57	106,2	111,9
SC (57)	Симотична ширина	9,0	4	1,4	0,70	0,49	8,0	11,0
SS	Симотична висота	3,9	4	0,8	0,42	0,29	3,0	5,0

MC (50)	Максилофронталь на ширина	17,7	3	1,5	0,88	0,62	16,0	19,0
MS	Максилофронталь на висота	7,7	3	0,6	0,33	0,24	7,0	8,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,4	3	2,0	1,14	0,80	20,2	24,0
DS	Дакріальна висота	11,7	3	1,1	0,64	0,45	11,0	13,0
FC	Глибина іклової ямки	-3,9	3	2,4	1,40	0,99	-2,0	-6,6
31	Потилична хорда	90,0	7	4,9	1,85	1,31	85,0	96,0
32	Кут профілю лоба від наз.	88,7°	3	4,0	2,33	1,65	84,0°	91,0°
GM/F N	Кут профілю чола від gl	83,7°	3	3,8	2,19	1,55	81,0°	88,0°
72	Кут загально-лицьовий	82,0°	3	3,5	2,00	1,41	80,0°	86,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,7°	3	4,5	2,60	1,84	82,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,7°	3	5,9	3,38	2,39	72,0°	83,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,3°	3	5,5	3,18	2,25	23,0°	33,0°
77.	Назомальний кут	139,0°	8	3,3	1,17	0,83	135,3°	144,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	128,7°	4	3,5	1,74	1,23	124,5°	132,8°
	Надперенісся	1,1	8	0,2	0,08	0,06	1,0	1,5
	Надбрівні дуги	1,2	9	0,3	0,11	0,08	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	0,7	9	0,7	0,24	0,17	0,0	2,0
	Соскоподібний відросток	1,2	9	0,8	0,28	0,20	0,0	3,0
	Передньоносова ость	3,5	4	1,3	0,65	0,46	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	503,8	5	6,1	2,71	1,92	496,0	513,0
60	Довжина альвеолярної дуги	50,0	3	0,5	0,26	0,19	49,6	50,5
61	Ширина альвеолярної дуги	61,7	3	5,0	2,89	2,04	57,2	67,1
Індекси:								
8:1	Черепний	76,6	9	1,5**	0,50	0,35	74,4	78,8
17:1	Висотно-повздовжній	74,0	6	1,8	0,74	0,53	71,9	76,5
17:8	Висотно-поперечний	96,0	6	2,3	0,94	0,66	92,8	98,5

9:8	Лобно-поперечний	70,4	9	3,3	1,11	0,79	63,5	75,3
20:1	Висотно-поздовжній	61,6	7	1,5	0,58	0,41	59,8	63,5
20:8	Висотно-поперечний	80,7	7	2,2	0,82	0,58	77,1	83,5
10:8	Коронарно-поперечний	86,4	9	2,2	0,72	0,51	83,1	89,2
9:10	Широтний лобний	81,5	9	3,3	1,10	0,78	76,4	85,5
48:17	Вертикальний фаціо- церебральний	48,8	3	2,6	1,51	1,07	46,4	51,6
45:8	Поперечний фаціо- церебральний	93,2	6	1,7	0,70	0,50	91,2	96,2
9:45	Лобно-вличний	73,9	6	3,3	1,35	0,96	68,5	77,8
10:45	Коронарно- вличний	93,0	6	3,0	1,24	0,88	89,7	96,4
40:5	Випинання обличчя	92,1	3	2,1	1,19	0,84	90,2	94,3
48:45	Верхній лицьовий	49,7	4	1,5	0,75	0,53	48,0	51,6
54:55	Носовий	51,3	4	5,9	2,95	2,08	45,0	56,9
DS:DC	Дакріальний	53,0	3	9,9	5,73	4,05	46,7	64,4
SS:SC	Симотичний	43,8	4	8,9	4,45	3,14	36,4	55,6
MS:M C	Максило- фронтальний	43,7	3	5,7	3,30	2,33	38,9	50,0
52:51	Орбітний	82,2	5	8,4	3,77	2,67	73,6	95,8
63:62	Піднебінний	89,3	3	14,4*	8,29	5,56	79,2	105,7
61:60	Щелепно- альвеолярний	123,5	3	10,6*	6,13	4,34	113,3	134,5

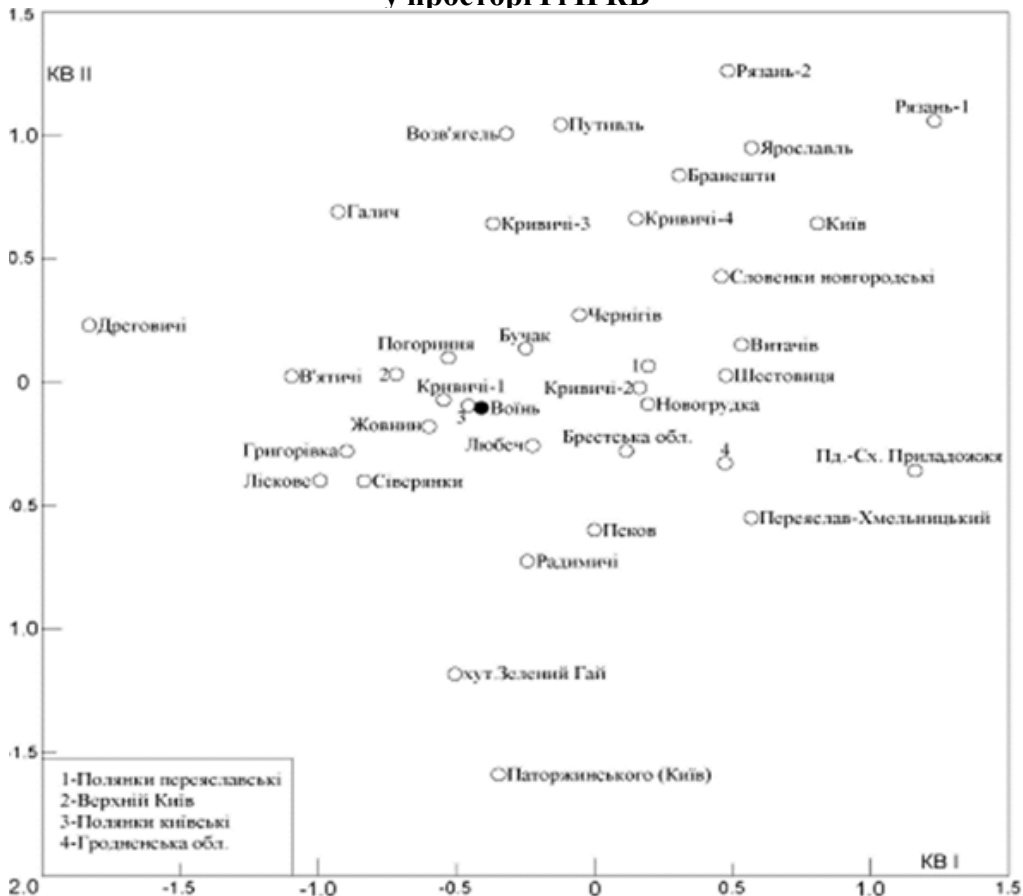
Обличчя мезогнатне, помірної ширини й малої висоти, добре профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхній лицьовий індекс еурійний, указує на широке обличчя в групі, хоч і перебуває на межі з помірно широкими показниками. Загальнолицьовий індекс, установлений на одному жіночому черепі, вказує на помірно широке обличчя (мезопрозія).

Орбіти помірно широкі й високі, за показником - помірно висоти (мезоконхія). Носовий отвір має помірні ширину та висоту, але за індексом - широкий (хамеринія). Перенісся помірно високе за симотичним і високе за дакріальним індексом. Розвиток передньоносової ості середній. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено три черепа з антропінною формою і два - з передньою носовою ямкою. Кут випинання носа, вимірний на трьох черепах, - великий. Щелепно-альвеолярний показник великий. Піднебінний індекс (до стафіліона) помірний. У цілому за краніологічними ознаками жіночі черепа належать до великої європеїдної раси.

До канонічного аналізу залучалися 38 жіночих груп, аби перевірити, чи подібні жінки міста Воїнь до синхронного населення Східної Європи за даними краніометрії. Використовувались 14 описаних краніологічних ознак. За I KB (38,9% загальної мінливості) жіночі групи диференціюються за шириною лоба (-0,538) та назомалярним кутом обличчя (-0,328).

Досліджувана жіноча вибірка після багатовимірного аналізу (Рис. 3) з помірними від'ємними значеннями КВ I (-0,409) проявила подібність до збірних вибірок київських полянок (-0,456) і кривичів смоленської курганної групи (-0,546).

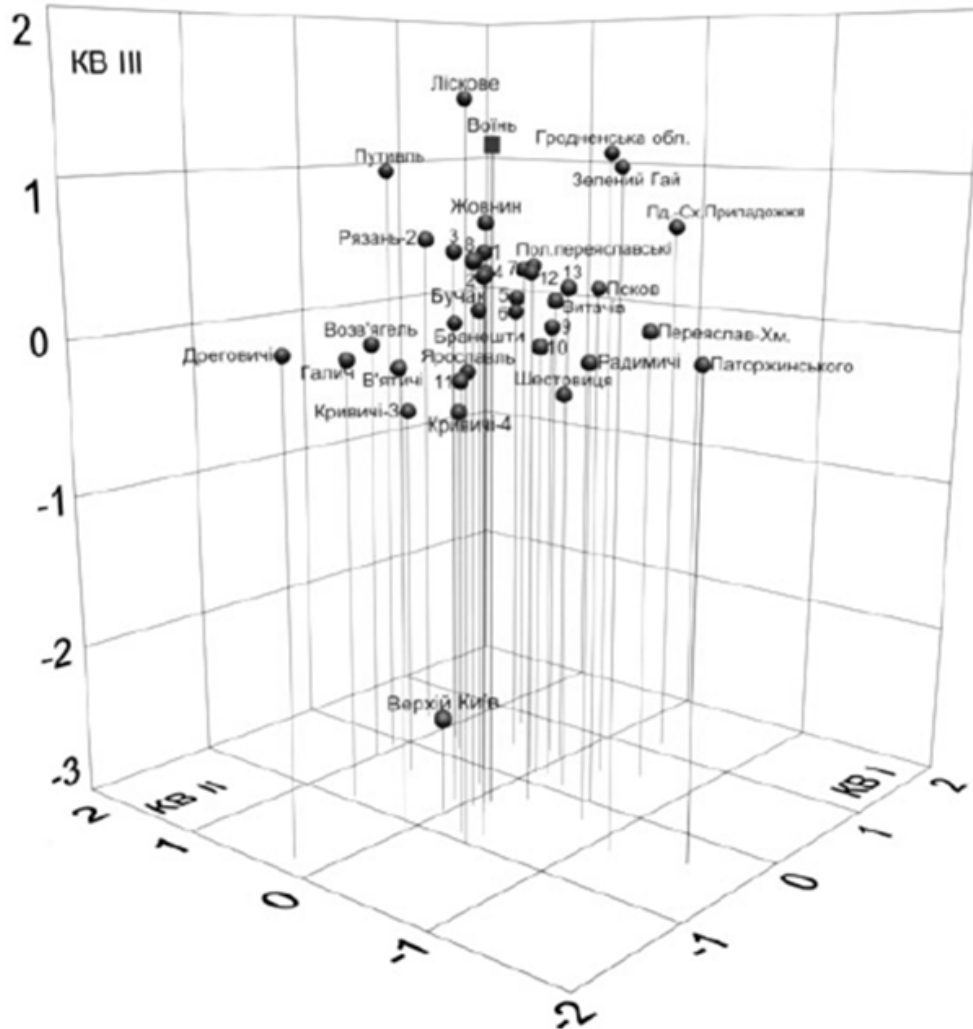
Рис. 3. Розташування 38 жіночих давньоруських груп у просторі I і II КВ

За КВ II (31,4% загальної мінливості) основні роз'єднувальні ознаки такі: поперечний діаметр черепної коробки (0,686), висота черепа (0,654), виличний діаметр (0,494), ширина орбіт (0,514). Жіноча група, яка також отримала від'ємні значення даного КВ (-0,102), тяжіє до збірних груп київських полянок (-0,093), кривичів смоленської курганної групи (-0,069), а також до населення міст Желні (-0,178) та Новоградки (-0,178).

За КВ III (29,6% мінливості) групи переважно роз'єднуються за поздовжнім діаметром черепної коробки (-0,453), верхньою висотою обличчя (-0,544), висотою (0,429) та шириною носа (0,392), висотою орбіт (0,588), симотичним індексом (0,333) і кутом випинання носа (0,390). Досліджувана жіноча вибірка (Рис. 4), яка отримала великі додатні значення вектора (1,077), подібна до черепів з Гродненської обл. (1,077) та Путивля (0,942).

Рис. 4. Розташування 38 жіночих давньоруських груп у тривимірному просторі. 1 - Чернігів; 2 - Сіверянки; 3 - Погориння; 4 - київські полянки; 5 - Рязань - 1; 6 - новгородські словенки; 7 - Київ - 1; 8 - кривичі-1; 9 - Новогрудка; 10 - кривичі-2; 11 - Григорівка; 12 - Любеч; 13 - Брестська обл.

Слід зауважити, що висновки, які формуються на одному міському могильнику, не можна екстраполювати на все населення міста [3, с. 73; 36, с. 199].

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки:

1. За даними краніометрії простежується зв'язок чоловічої мезокранної серії зі Старою Рязанню та, певною мірою, новгородськими словенами. За класифікацією черепів, чоловіча вибірка потрапляє до мезодоліхокранного відносно широколицього типу, де перебувають тиверці, уличі та древліани. Чоловічу групу з певним застереженням віднесено до Неополіського антропологічного типу. Враховуючи значну варіабельність, можна говорити про морфологічну неоднорідність групи.

Жіноча мезокранна вибірка, за даними краніометрії, статистично близька до кривичів і київських полянок. За схемою Т. О. Рудич, жіноча серія з міста Воїнь, певною мірою, потрапляє до мезокранного краніологічного типу з середньо широким обличчям, де перебувають київські полянки. Винятком є кут випинання носових кісток, який більший за притаманний описаному краніологічному типу, та широкий ніс. Враховуючи малу кількість черепів, придатних для аналізу, слід наголосити, що окреслений напрям зв'язку даної жіночої групи є попереднім.

1. *Алексеев, В.П., Дебец, Г.Ф.* (1964). Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва.
2. *Алексеев, В.П.* (1966). Остеометрия. Методика антропологических исследований. Москва.
3. *Алексеева, Т.И.* (1969). Антропологичний склад населення давньоруських міст. Матеріали з антропології України, вип. 4, 73-86.
4. *Алексеева Т.И.* (1973). Этногенез восточных славян. Москва.
5. *Балуева Т.С.* (2002). Индивидуальные портреты восточных славян эпохи средневековья. В: Алексеева Т.И. (ред.). Восточные славяне. Антропология и этническая история. Москва, 170-184.
6. *Богданов А.П.* (1880). Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии. Из протоколов антропологической выставки, вып. 35, 1, 4, 1-11.
7. *Богусевич В.А., Гончаров В.К., Довженко В.И., Кириевич С.Р., Копылов Ф.Б., Кучера М.П., Юра Р.А.* (1957). Отчет о работах Кременчугской древнерусской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1957 г. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Науковий архів ІА НАНУ). Полтавська обл., 1957/3.
8. *Великанова М.С.* (1975). Палеоантропология Пруско-Днестровского междуречья. Москва.
9. *Веремейчик Е.М., Долженко Ю.В.* (2013). Могильник XII-XIII вв. на Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010-2012 гг.). Человек в окружающей среде: этапы взаимодействия. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения» памяти академиком Т. И. Алексеевой и В. П. Алексеева (6-8 ноября 2013 г.). Тезисы. Москва, 18.
10. *Гончарова Н.Н.* (2011). Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. Вестник антропологии. Научный альманах, вып. 19, 202-216.
11. *Дебец Г.Ф.* (1948). Палеоантропология СССР, т. IV. Москва, Ленинград.
12. *Дерябин В.Е.* (2009). Антропология: курс лекций. Москва.
13. *Дерябин В.Е.* (2008). Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва.
14. *Долженко Ю.В.* (2013). Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай. Археологія, вип. 2, 43-55.
15. *Долженко Ю.В.* (2014). Антропологічний склад давньоруського Чернігова. Історична антропология та біоархеологія України, вип. 1, 49-84.
16. *Долженко Ю.В.* (2015). До краніології давньоруського населення Любеча. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, серія: історія, вип. 1, № 1, 3-39.
17. *Долженко Ю.В., Веремейчик О.М.* (2015). Населення селища Ліскове XII-XIII ст. за даними краніології. Сіверщина в історії України. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, вип. 8, 83-90.
18. *Долженко Ю.В., Прядко О.О.* (2016). Краніологія населення давньоруського міста Желні. Наукові записки з української історії: збірник наукових статей, вип. 38, 3-22.
19. *Довженко В.И., Гончаров В.К., Юра Р.О.* (1966). Древнерусское место Воїнь. Київ.
20. *Дяченко В.Д.* (1986). Антропологический состав средневековых восточных славян. В: Алексеев В.П., Зубов А.А. (ред.). Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. Москва, 234-243.
21. *Дяченко В.Д.* (1993). Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI-XIII ст.). В: Толочко П.П. Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989. Київ, 151-166.
22. *Дьяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В.* (1984). Древнерусское население левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. Киев, 4-26.

23. Зіневич Г.П. (1962). До антропології Шестовицького могильника. Матеріали з антропології України, вип. 2, 37-47.
24. Козак О.Д. (2000). Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка). Археологія, № 1, 67-80.
25. Козак О.Д. (2010). Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. Київ.
26. Козак О.Д., Потехіна І.Д. (2003). Мешканці «Града Володимира» за даними антропології. Археологія, № 1, 113-129.
27. Коробушкин Т.Н., Саливон І.І. (1990). Сельское население Среднего Побужья IX-XIII вв. (по материалам курганных могильников). Археология, № 3, 138-149.
28. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. (1985). Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX-XIV вв. Киев, 30-62.
29. Покас П.М. (1988). Антропологическая характеристика погребений. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днестре. Киев, 136-138.
30. Покас П.М. (1984). Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979-1981 гг. Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81. В: Сухобоков, О.В. Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX-XIV вв. Киев, 181-212.
31. Покас П.М. (1987). До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. Археологія, № 58, 94-98.
32. Потехіна І.Д. (2000). Звіт про антропологічні матеріали з розкопок по вул. Володимирській, 8. Науковий архів ІА НАНУ. Київ.
33. Прищепя Б.А. (2004). Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002-2003 рр. Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. Київ, 267-270.
34. Рудич Т.О. (1998). Антропологічний склад населення давнього Галича. Галич та Галицька земля. Київ, Галич, 119-124.
35. Рудич Т.О. (1999). До питання про антропологічний склад населення України X-XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель). Народознавчі зошити, вип. 6, 794-803.
36. Рудич Т.О. (2003). Антропологічний склад населення північних районів України X-XIII ст. (правий берег Дніпра). Vita Antiqua, вип. 5/6, 202-214.
37. Рудич Т.О. (2007). Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий). Вестник антропологии, вып. 15, № 2, 400-406.
38. Рудич Т.О. (2005). Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві. Археологічні дослідження в Україні 2003-2004. Запоріжжя, 420-424.
39. Рудич Т.О. (2014). Населення Середнього Подніпров'я I-II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ.
40. Саливон І.І. (1971). Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новоградка. Матеріали з антропології України, вип. 5, 92-110.
41. Санкина С.Л. (2000). Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. Санкт-Петербург.
42. Санкина С.Л., Козинцев А.Г. (1995). Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi. Антропология сегодня, вып. 1, 90-107.
43. Сегеда С.П. (2001). Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ.
44. Сегеда С.П., Покас П.М. (1985). Антропологический состав средневекового городского населения левобережного Поднепровья. Тез. докл. сов. делегации на V Международ. конгр. славянской археологии. Москва, 91-92.
45. Седов В.В. (1974). Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии). Советская этнография, вып. 1, 16-31.
46. Сергеева М. С. (2015). Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. Київ, Харків.
47. Трофимова Т.А. (1946). Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии. Советская этнография, вып. 1, 91-136.
48. Томашевич Т.В. (1988). Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. Вопросы археологии, вып. 80, 119-128.
49. Хартанович В.И., Чистов Ю.К. (1984). Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании). Проблемы Антропологии древнего и современного населения севера Евразии. Ленинград, 74-105.
50. Broca P. (1868). Comparaison des indices cephaliques sur le vivant et sur le squelette. Bull. Soc. Anthropol, II, 3.

51. *Bunak V.* (1932). Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unterdes Bevölkerung Osteuropas. *Zs. Morphol. Anthropol.*, Bd. XXX, № 3, 441-503.
52. *Buxton L.H.D., Morant G. D.* (1933). Essential Craniological Technique. *J. Roy. Anthropol. Inst.*, issue 63, 19-47.
53. *Martin R.* (1928). Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage, Bd. II: Kraniologie, Osteologie Mit 281 Abbildungen im Text. Jena.
54. *Kozintsev A.* (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*, issue 43/3, 213-244.
55. *Ortner D.J.* (2003). Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego.
56. *Ubelaker D.N.* (1984). Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Taraxacum.

References

1. Alekseyev V.P., Debets G.F. (1964). Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy. Moskva.
2. Alekseyev V.P. (1966). Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy. Moskva.
3. Aleksieieva T.I. (1969). Antropolohichniy sklad naselennia davnoruskykh mist. Materialy z antropologii Ukrainy, vyp. 4, 73-86.
4. Alekseyeva T.I. (1973). Etnogenez vostochnykh slavyan. Moskva.
5. Baluyeva T.S. (2002). Individualnyye portrety vostochnykh slavyan epokhi srednevekovia. V: Alekseyeva T.I. (red.). Vostochnyye slavyane. Antropologiya i etnicheskaya istoriya. Moskva, 170-184.
6. Bogdanov A.P. (1880). Kurgannyye zhiteli Severyanskoj zemli po raskopkam v Chernigovskoy gubernii. Iz protokolov antropologicheskoy vystavki, vyp. 35, 1, 4. 1-11.
7. Bogusevich V.A., Goncharov V.K., Dovzhenok V.I., Kiliyevich S.R., Kopylov F.B., Kuchera M.P., Yura R.A. (1957). Otchet o rabotakh Kremenchugskoy drevnerusskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v 1957 g. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (Naukovyi arkhiv IA NANU). Poltavaska obl., 1957/3.
8. Velikanova M.S. (1975). Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia. Moskva.
9. Veremeychik E.M., Dolzhenko Yu.V. (2013). Mogilnik XII-XIII vv. na Zamkovoy gore v Lyubeche (po materialam raskopok 2010-2012 gg.). Chelovek v okruzhayushchey srede: etapy vzaimodeystviya. 5-ya mezhdunarodnaya konferentsiya «Alekseyevskiy chteniye» pamyati akademika T. I. Alekseyevoy i V. P. Alekseyeva (6-8 noyabrya 2013 g.). Tezisy. Moskva, 18.
10. Goncharova N.N. (2011). Formirovaniye antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl. Dmitrov. Kolomna. Vestnik antropologii. Nauchnyy almanakh, vyp. 19, 202-216.
11. Debets G.F. (1948). Paleoantropologiya SSSR, t. IV. Moskva, Leningrad.
12. Deryabin V.E. (2009). Antropologiya: kurs lektsiy. Moskva.
13. Deryabin V.E. (2008). Kurs lektsiy po mnogomernoy biometrii dlya antropologov. Moskva.
14. Dolzhenko Yu.V. (2013). Antropolohichni materialy z davnoruskoho kurhannoho kompleksu u khutora Zelenyi Hai. Arkheologhiia, vyp. 2, 43-55.
15. Dolzhenko Yu.V. (2014). Antropolohichniy sklad davnoruskoho Chernihova. Istorychna antropologhiia ta bioarkheologhiia Ukrainy, vyp. 1, 49-84.
16. Dolzhenko Yu.V. (2015). Do kraniologii davnoruskoho naselennia Liubecha. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka, seriya: istoriia, vyp. 1, № 1, 3-39.
17. Dolzhenko Yu.V., Veremeichyk O.M. (2015). Naselennia selyshcha Liskove XII-XIII st. za danymy kraniologii. Sivershchyna v istorii Ukrainy. Tsentralne pam'iatkoznavstvo NAN Ukrainy i UTOPIK, vyp. 8, 83-90.
18. Dolzhenko Yu.V., Priadko O.O. (2016). Kraniologhiia naselennia davnoruskoho mista Zhelni. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei, vyp. 38, 3-22.
19. Dovzhenok V.Y., Honcharov V.K., Yura R.O. (1966). Drevnerusske misto Voin. Kyiv.
20. Dyachenko V.D. (1986). Antropologicheskiiy sostav srednevekovykh vostochnykh slavyan. V: Alekseyev V.P., Zubov A.A. (red.). Problemy evolyutsionnoy morfologii cheloveka i ego ras. Moskva, 234-243.

21. Diachenko V.D. (1993). Antropolohichniy sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI-XIII st.). V: Tolochko P.P. Starodavniy Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989. Kyiv, 151-166.
22. Diachenko V.D., Pokas P.M., Sukhobokov O.V. 1984. Drevnerusskoye naseleniye levoberezhnoy Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoye). Antropologicheskiye dannyye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy. Kiyev, 4-26.
23. Zinevych H.P. (1962). Do antropolohii Shestovyt'skoho mohyl'nyka. Materialy z antropolohii Ukrainy, vyp. 2, 37-47.
24. Kozak O.D. (2000). Antropolohichniy sklad ta morfofiziolohichni rysy davnoruskoho naselennia Serednoho Podniprova (za materialamy mohyl'nyka Hryhorivka). Arkheolohiia, № 1, 67-80.
25. Kozak O.D. (2010). Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii. Kyiv.
26. Kozak O.D., Potiekhina I.D. (2003). Meshkantsi «Hrada Volodymyra» za danymy antropolohii. Arkheolohiia, № 1, 113-129.
27. Korobushkin T.N., Salivon I.I. (1990). Selskoye naseleniye Srednego Pobuzhia IX-XIII vv. (po materialam kurgannykh mogilnikov). Arkheologiya, № 3, 138-149.
28. Orlov R.S., Motsya A.P., Pokas P.M. (1985). Issledovaniya letopisnogo Yuryeva na Rosi i ego okrestnostey. Zemli Yuzhnoy Rusi v IX-XIV vv. Kiyev, 30-62.
29. Pokas P.M. (1988). Antropologicheskaya kharakteristika pogrebeniy. Slavyanskiye pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre. Kiyev, 136-138.
30. Pokas P.M. (1984). Antropologicheskaya kharakteristika serii cherepov iz raskopok v Putivle v 1979-1981 gg. Prilozheniye 1 k planovoy teme 81. 1984/81. V: Sukhobokov, O.V. Istoriko-kulturnoye razvitiye yuzhnoruskikh zemel v IX-XIV vv. Kiyev, 181-212.
31. Pokas P.M. (1987). Do antropolohii serednovichnoho naselennia baseinu r. Psel. Arkheolohiia, № 58, 94-98.
32. Potiekhina I.D. (2000). Zvit pro antropolohichniy materialy z rozkopok po vul. Volodymyrskii, 8. Naukovyi arkhiv IA NANU. Kyiv.
33. Pryshchepa B.A. (2004). Doslidzhennia posadu litopysnoi Peresopnytsi u 2002-2003 rr. Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002-2003 rr. Kyiv, 267-270.
34. Rudych T.O. (1998). Antropolohichniy sklad naselennia davnoho Halycha. Halych ta Halytska zemlia. Kyiv, Halych, 119-124.
35. Rudych T.O. (1999). Do pytannia pro antropolohichniy sklad naselennia Ukrainy X-XIII st. (za materialamy rozkopok mista Vozviahel). Narodoznavchi zoshyty, vyp. 6, 794-803.
36. Rudych T.O. (2003). Antropolohichniy sklad naselennia pivnichnykh raioniv Ukrainy X-XIII st. (pravyy bereh Dnipra). Vita Antiqua, vyp. 5/6, 202-214.
37. Rudych T.O. (2007). Naseleniye Levoberezhnoy Ukrainy v drevnerusskoye vremya (po materialam mogilnika Pereyaslav-Khmel'niiskiy). Vestnik antropologii, vyp. 15, № 2, 400-406.
38. Rudych T.O. (2005). Antropolohichniy sklad naselennia mohyl'nyka davnoruskoi doby na vul. Patorzhynskoho, 14 u m. Kyievi. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004. Zaporizhzhia, 420-424.
39. Rudych T.O. (2014). Naselennia Serednoho Podniprova I-II tysiacholittia za materialamy antropolohii. Kyiv.
40. Salyvon I.I. (1971). Kraniolohichna kharakterystyka serednovichnoho naselennia m. Novohrudka. Materialy z antropolohii Ukrainy, vyp. 5, 92-110.
41. Sankina S.L. (2000). Etnicheskaya istoriya srednevekovogo naseleniya Novgorodskoy zemli po dannym antropologii. Sankt-Peterburg.
42. Sankina S.L., Kozintsev A.G. (1995). Antropologicheskaya kharakteristika serii skeletov iz srednevekovykh pogrebeniy Staroy Ladogi. Antropologiya segodnya, vyp. 1, 90-107.
43. Sehedra S.P. (2001). Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu: etnohenetychniy aspekt. Kyiv.
44. Segeda S.P., Pokas P.M. (1985). Antropologicheskiy sostav srednevekovogo gorodskogo naseleniya levoberezhnogo Podneprovia. Tez. dokl. sov. delegatsii na V Mezhdunarod. kongr. slavyanskoy arkheologii. Moskva. 91-92.
45. Sedov V.V. 1974. Slavyane Srednego Podneprovia (po dannym paleoantropologii). Sovetskaya etnografiya. vyp. 1. 16-31.
46. Serhieieva M. S. 2015. Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia. Kyiv, Kharkiv.
47. Trofimova T.A. (1946). Krivichi. vyatichi i slavyanskiye plemena Podneprovia po dannym antropologii. Sovetskaya etnografiya, vyp. 1, 91-136.
48. Tomashevich T.V. (1988). Zakonomernosti raspredeleniya chastot podglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka. Voprosy arkheologii, vyp. 80, 119-128.
49. Khartanovich V.I., Chistov Yu.K. (1984). Antropologicheskiy sostav srednevekovogo

naseleniya Izhorskogo plato (primeneniye dvukh modeley faktornogo analiza v kraniometricheskom issledovanii). Problemy Antropologii drevnego i sovremennogo naseleniya severa Evrazii. Leningrad, 74-105.

50. Broca P. (1868). Comparaison des indices cephaliques sur le vivant et sur le squelette. Bull. Soc. Anthropol, II, 3.

51. Bunak V. (1932). Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unterdes Bevölkerung Osteuropas. Zs. Morphol. Anthropol., Bd. XXX, № 3, 441-503.

52. Buxton L.H.D., Morant G. D. (1933). Essential Craniological Technique. J. Roy. Anthropol. Inst., issue 63, 19-47.

53. Martin R. (1928). Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage, Bd. II: Kraniologie, Osteologie Mit 281 Abbildungen im Text. Jena.

54. Kozintsev A. (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo, issue 43/3, 213-244.

55. Ortner D.J. (2003). Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego.

56. Ubelaker D.N. (1984). Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Taraxacum.

Долженко Ю. В.

младший научный сотрудник отдела биоархеологии Института археологии Национальной академии наук Украины, Киев (Украина). ORCID 0000-0001-9807-2835.

НАСЕЛЕНИЕ ГОРОДА ВОИНЫ XII-XIV ВВ. ПО ДАННЫМ КРАНИОЛОГИИ

В статье рассмотрена история исследования древнерусского городища и могильника летописного города Воишь. Проанализированы останки людей, похороненных в г. Воишь в XII-XIV вв. Проведен сравнительный анализ морфологических комплексов этой выборки преимущественно со славянами Восточной Европы X-XIV вв. Определено, что по данным краниометрии прослеживается связь мужской мезокранной серии с черепами из города Старая Рязань и, в определенной степени, с новгородскими словенями. По классификации черепов Т.И. Алексеевой, мужская выборка попадает в мезодолхокранного относительно широколицего типа, где находятся тиверцы, уличи, древяне. По типологии В.Д. Дьяченко, мужскую группу, с определенной оговоркой, отнесено к Неополисскому антропологическому типу. Исследуемая женская мезокранная выборка статистически близка к киевским полянкам и кривичам. По схеме Т.А. Рудич, женская серия в определенной степени попадает в мезокранный краниологический тип со средне широким лицом, где находятся киевские полянки.

Ключевые слова: краниометрия, краниоскопия, антропология, Воишь, Среднее Приднепровье.

Dolzhenko Y. V.

Junior Researcher of department of bioarcheology. Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, Kyiv (Ukraine). ORCID 0000-0001-9807-2835.

THE POPULATION OF VOYIN (13th - 14th CENT.) ACCORDING TO CRANIOLICAL DATA

The article deals with the history of studies at the ancient Russian hill Fort and burial ground of the annalistic town Voyin. The author analyses the remains of people buried in Voyin during 13th - 14th cent. compares the morphological complexes from this series mainly to the Eastern European Slavs of 10th - 14th cent. It is possible to make the conclusion that the male mesocranic series is related to the skulls from Stara Riazan and probably to Slovenes from Novgorod according to craniometrical data. According to the skulls' classification by T. Aleksieieva, the male selection belongs to mesodolychocranic type with merely wide face along with Tivertsi, Ulichs and Drevlians. According to typology by V. Diachenko, the male group is a part of Neopolissian anthropological type with certain reservations. The female mesocranic selection is statistically close to Kyivan Polyany and Kryvichs. According to the scheme by T. Rudych, the female series belongs to mesocranic craniological type with the moderately wide face together with Kyivan Polyany after a sort.

Key words: craniometry, cranioscopia, anthropology, Voyin, Central Dnieper Ukraine.